

Mâtürîdî’de Mükâfat ve Cezanın Ontolojik Temelleri: İnsanın Yaratılışındaki Hikmetler Bağlamında Bir Değerlendirme**

Ontological Foundations of Reward and Punishment in Mâtürîdî: An Evaluation in the Context of the Wisdom in Human Creation

Osman Verim^{1*}

¹ Uzman Vaiz, Denizli Müftülüğü, Denizli, Türkiye.

Expert Preacher, Denizli Provincial Directorate of Religious Affairs, Denizli, Türkiye, <https://ror.org/007x4cq57>, <https://orcid.org/0000-0001-5623-5712>, osmanverim@mail.com

* Corresponding author

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 03.07.2025

Kabul Tarihi: 11.09.2025

Yayın Tarihi: 30.09.2025

Benzerlik

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal yazılımı ile taranmıştır.

Değerlendirme

Ön İnceleme: İki hakem (editörler).

İçerik İnceleme: İki dış hakem/Çift taraflı körleme.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Osman Verim

Yapay Zeka Kullanımı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde yapay zeka tabanlı herhangi bir araç veya uygulama kullanılmamıştır. Çalışmanın tüm içeriği, yazar(lar) tarafından bilimsel araştırma yöntemleri ve akademik etik ilkelere uygun şekilde üretilmiştir. Osman Verim

Etik Bildirim

turkisharr@gmail.com

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Yayıncı

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Türkiye

Atıf

Verim, O. (2025). Mâtürîdî’de mükâfat ve cezanın ontolojik temelleri: insanın yaratılışındaki hikmetler bağlamında bir değerlendirme. *Turkish Academic Research Review*, 10/3, 800-815, <https://doi.org/10.30622/tarr.1733711>

** Bu makale, Prof. Dr. İbrahim Kaplan danışmanlığında 2025 yılında tamamlanan “Allah-İnsan İlişkisi Bağlamında Mâtürîdî Kelâmında Mükâfat ve Ceza” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Doktora Tezi, Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, Türkiye, 2025)

Öz

Bu makale, İmam Mâtürîdî’nin mükâfat ve cezanın ontolojik temellerini, insanın yaratılışındaki hikmetler bağlamında nasıl ele aldığını incelemektedir. Makale, Mâtürîdî’nin Allah-insan ilişkisini ontolojik boyutta nasıl temellendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. İnsanın yaratılışındaki hikmetler, onun diğer varlıklardan farklı olarak akıl, özgür irade ve sorumluluk gibi özel yeteneklerle donatıldığını vurgulamaktadır. Bu yetenekler, insanın Allah ile olan ilişkisini belirlerken ödül ve cezanın da bu ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Çalışma, öncelikle "hikmet" kavramını ele alarak Mâtürîdî’nin bu kavramı nasıl tanımladığını ve insanın yaratılışındaki hikmetleri nasıl açıkladığını incelemektedir. Hikmet, insanın fizyolojik ve biyolojik yapısındaki mükemmellikten, akıl ve özgür irade gibi yeteneklere kadar uzanan bir dizi özellikle ilişkilendirilmektedir. Mâtürîdî, insanın bu özel donanımları sayesinde Allah’ın emir ve yasaklarına uygun bir şekilde yaşayabileceğini ve bu yaşam tarzının sonucunda mükâfat veya ceza ile karşılaşacağını belirtmektedir. Mâtürîdî, insana bahsedilen akıl ve zihinsel yeteneğin din ya da peygamber gelmesi bile doğruyu bilebilecek yeterlilikte olduğunu söylemekte böylece akla büyük bir değer vermektedir. İnsanın akıl ve özgür irade gibi yetenekleri, onu sorumlu bir varlık haline getirmekte ve bu sorumluluk ödüllendirme veya cezalandırma ile ilişkilendirilmektedir. Bu bağlamda, insanın yaratılışındaki hikmetler, onun imtihan edilmesi ve bu imtihanın sonucunda ödül veya ceza almasıyla tamamlanmaktadır. İnsanın sorumluluk sahibi bir varlık oluşu, onun düşünen ve tercih eden bir varlık oluşuyla birebir ilişkilidir. Sonuç olarak Mâtürîdî’nin düşüncesinde mükâfat ve ceza, insanın yaratılışındaki hikmetlerle doğrudan ilişkilidir. İnsan, Allah’ın kendisine verdiği özel yetenekler sayesinde sorumlu bir varlık olarak yaratılmıştır ve bu sorumluluğun gereğini yerine getirip getirmemesi, onun mükâfat veya ceza ile karşılaşmasını belirlemektedir. Bu süreç, adalet ve hikmet açısından ontolojik bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Mükâfat, Ceza, Hikmet, İnsan, Yaratılış.

Research Article

History

Received: 03.07.2025

Accepted: 11.09.2025

Date Published: 30.09.2025

Plagiarism Checks

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Peer-Review

Single anonymized-One internal (Editorial Board). Double anonymized-Two external.

Copyright & License

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ethical Statement

This study does not require ethical committee approval, and the data used were obtained from literature reviews/published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to during the preparation of this study and that all studies used are cited in the references. Osman Verim

Use of Artificial Intelligence

No artificial intelligence-based tools or applications were used in the preparation of this study. All content of the study was produced by the author(s) in accordance with scientific research methods and academic ethical principles. Osman Verim

Complaints

turkisharr@gmail.com

Conflicts of Interest

The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Published

Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016-Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Türkiye

Cite as

Verim, O. (2025). Ontological foundations of reward and punishment in mâtürîdî: an evaluation in the context of the wisdom in human creation. *Turkish Academic Research Review*, 10/3, 800-815, <https://doi.org/10.30622/tarr.1733711>

** This article is based on the doctoral thesis titled “Reward and Punishment in Maturidi Theology in the Context of the Relationship Between God and Humans,” completed in 2025 under the supervision of Prof. Dr. İbrahim Kaplan. (Doctoral Thesis, Katip Celebi University, Institute of Social Sciences, Izmir, Turkey, 2025)

Abstract

This article examines how Imam Mâtürîdî addresses the ontological foundations of reward and punishment within the context of the wisdom behind human creation. The article aims to reveal how Mâtürîdî grounds the relationship between God and humanity on an ontological level. It emphasizes that the wisdom behind human creation lies in the fact that humans are endowed with unique faculties such as intellect, free will, and responsibility, distinguishing them from other beings. These faculties determine the relationship between humans and God, and reward and punishment emerge as a consequence of this relationship. The study first explores the concept of "wisdom" (hikmah), examining how Mâtürîdî defines this concept and explains the wisdom behind human creation. Wisdom is associated with a range of features, from the perfection of human physiological and biological structure to faculties such as intellect and free will. Mâtürîdî asserts that, thanks to these special endowments, humans are capable of living in accordance with God's commands and prohibitions, and their lifestyle will result in either reward or punishment. Mâtürîdî also emphasizes the value of intellect, stating that the human mind, even in the absence of religion or prophets, is sufficiently capable of discerning truth. The faculties of intellect and free will render humans accountable beings, and this accountability is linked to reward and punishment. In this context, the wisdom behind human creation is fulfilled through the testing of humans, with reward or punishment being the outcome of this test. The accountability of humans is directly tied to their capacity for thought and choice. In conclusion in Mâtürîdî's thought reward and punishment are directly related to the wisdom behind human creation. Humans are created as accountable beings due to the special faculties granted to them by God, and whether they fulfill this responsibility determines whether they will face reward or punishment. This process is regarded as an ontological necessity from the perspective of justice and wisdom.

Keywords: Kalâm, Mâtürîdî, Reward, Punishment, Wisdom, Human Being, Creation.

Giriş

Dini en genel anlamda “Allah ile insan arasındaki ilişkidir” şeklinde tanımlamak mümkündür. İmam Mâtürîdî’nin, Allah-insan arasındaki ilişki ve bu ilişkinin sonuçlarına dair değerlendirmeleri onun kelâm yöntemini daha iyi anlamamıza yardımcı olabileceği gibi kelâm araştırmalarına farklı bir boyut ve zenginlik katabilecek niteliktedir. Onun, imtihan için yeryüzüne gönderilen insanın varoluşu ve âkıbetiyle (sonsuzluk/ölümsüzlük arzusuyla) ilişkisi açısından mükâfat ve ceza konusundaki görüşleri ontolojik, epistemolojik ve ahlâkî boyutlarda kayda değer bir öneme sahiptir.

Mükâfat ve ceza, insanın Allah’la ve diğer varlıklarla ilişkisinin iki farklı sonucudur. Bu ilişkinin Allah’tan insana doğru olanı, birtakım ilkelere bağlıdır. Allah, diğer varlıklardan farklı olarak insana özel donanımlar bahşederek önünü açmış ve özgürce eylemlerde bulunmasına imkân sunmuştur. İnsan da kendisine yaratıcısı tarafından bahşedilen akıl, özgür irade gibi kapasitelerini kullanarak ortaya koyduğu eylemleriyle Allah ile ilişkisinin seyrini kendisi belirlemiş, sorumlu tutulduğu eylemlerinin mükâfat ya da ceza olarak karşılık bulacağı bilinciyle hareket etmiştir.

İnsanın mükâfat veya ceza görmesiyle neticelenen Allah-insan ilişkisi ontolojik (varlıksal), epistemolojik (iletişimsel) ve ahlâkî açıdan değerlendirilebilir. Bu ilişkinin neliğine dair düşünce tarihimizde pek çok değerlendirme yapılmıştır. Bu çalışma, düşünce tarihimizin en sistemli düşünürlerinden biri olan İmam Mâtürîdî’nin Allah-insan ilişkisinin mükâfat veya ceza ile sonuçlanışını, insanın yaratılışındaki hikmetler bağlamında nasıl temellendirdiğini ve bu ontolojik zemini insanın yaratılışındaki hikmetlerle nasıl ilişkilendirdiğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu anlamda çalışmamızın problem alanını İmam Mâtürîdî’nin insanın yaratılış hikmeti bağlamında mükâfat ve ceza meselesine yaklaşımı oluşturmaktadır. Çalışmamızın sınırlarını belirleme açısından burada söz konusu edilen mükâfat ve cezanın kelâm ilminin ilgi alanına giren uhrevî mükâfat ve ceza olduğunu belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla fıkıhın konusu olan dünyevî cezalar bizim ilgi alanımızın dışındadır. Diğer taraftan ele aldığımız konu, Allah ile insan arasındaki diğer ilişki tarzlarını ilgilendirse de bu çalışmada meseleyi sadece ontolojik ilişki açısından ele almaya çalışacağız. Zira insanın yaratılış hikmeti bağlamında mükâfat ve ceza aynı zamanda Allah ile insan arasındaki epistemik ve ahlâkî ilişki tarzlarıyla da yakından ilgilidir. Ancak meseleyi bütün yönleriyle ele almak bir makalenin sınırlarını aşacak niteliktedir. Belirlediğimiz problem alanı çerçevesinde şu soruların cevabını arayacağız: İnsanın yaratılışı bağlamında mükâfat ve cezaya ilişkin Mâtürîdî’nin temellendirmeleri, nasıl bir Allah ve insan tasavvuru ortaya koymaktadır? Allah’ın kullarını mükâfat veya ceza olarak karşılık göreceği eylemlerinden sorumlu tutması, O’nun adil ve hakîm aynı zamanda da merhametli oluşuyla nasıl izah edilmektedir? Mâtürîdî’nin kelâm sisteminde merkezî öneme sahip olan Allah’ın hakîm oluşuyla insanın sorumlu bir varlık oluşu, yaratan-yaratılan ilişkisinde gündeme gelebilecek olan kelimî problemlerin çözümüne katkı sağlayabilecek nitelikte midir? Son olarak Mâtürîdî’nin ele aldığımız konuya dair yaklaşımı ve yöntemi güncel dinî-toplumsal problemlerin çözümüne katkı sağlayabilir mi?

Özellikle son zamanlarda Mâtürîdî’nin düşünce dünyasını anlamaya yönelik kıymetli çalışmalar yapılsa da insanın yaratılış hikmeti bağlamında mükâfat ve ceza meselesine yaklaşımını ortaya koyan akademik bir çalışmanın yapılmamış olması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etti. Yukarıda belirlediğimiz problem alanlarına dair Mâtürîdî’nin yaklaşımlarının tespitinin kelâm araştırmalarına katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Belirtilen amaç ve beklentilere ulaşabilmek için ilk olarak hikmet kavramı üzerinde durulacak, akabinde insanın

fizyolojik ve biyolojik yapısındaki hikmetlerin insanı diğer varlıklardan özel kılan niteliklerini vurgulamak suretiyle, bu ontolojik yeterlilik ve yetkinliğin onu sorumlu kıldığına ve birtakım yükümlülükleri yerine getirmesinin kendisinden beklendiğine işaret edilecektir. Ayrıca Mâtürîdî’nin, din olmasa bile insanın düşünsel kapasitesinin onu sorumlu kılacak bir ontolojik değer olduğu tezini nasıl temellendirdiği ortaya konmaya çalışılacaktır. İnsana yaratılıştan bahsedilen özgür iradenin, mükâfat ve ceza bağlamında ne denli önem taşıdığı da değerlendirilecektir.

1. Ana Hatlarıyla Mâtürîdî’de Hikmet Kavramı

Hikmet, “hüküm vermek, sağlam yapmak, anlamak, bilmek, adaletle yargılamak” gibi anlamlara gelen hüküm masterından türetilmiş bir kelimedir. Hikmet, en üstün şeyleri en üstün bilgilerle bilmektir. Sanatın inceliklerini bilip onu sağlam ve güzel yapan kimseye hakîm denir. Yargılamada adalet, eşyanın hakikatini olduğu gibi bilip işi onun gereğine uygun olarak yapmak, bilgide ve işte doğruya isabet etmek, sakin ve öfkesiz hareket etmek demektir. (İbn Manzûr, 1414/1993: 12/140-143). Hikmet, her hak sahibine hakkını vermek, her şeyi yerli yerine koymak (Mâtürîdî, 2015: 2/597), gerçeklerin bilinmesi yoluyla insan nefsinin mükemmelleştirilmesi, yaratıcının varlığını bilmek, ifrat ve tefrit arasında orta yol demektir. Hikmet kavramı, sahip olduğu geniş anlam alanını ontolojik boyutta Allah, âlem, insan ve genel olarak varlık, bilgi ve değer konularını ilgilendiren geniş bir içeriğe sahip olmasından almaktadır (Öğük, 2013:153). İsabetsiz fikir, akıllı kıt olmak, cehalet gibi anlamlara gelen sefeh, hikmetin zıddı olarak kabul edilir ve her şeyi uygun olduğu yerin dışında bir yere koymak olarak tanımlanır (Mâtürîdî, 2003: 176,192; Mâtürîdî, 2005: 1/574; Mâtürîdî, 2015: 1/275). Neyi nereye koyacağını bilmeyen ve işleri karışık ve düzensiz olan kişi sefihtir, sefeh halinde hikmetin dışına çıkmıştır (Mâtürîdî, 2003: 192; Mâtürîdî, 2002: 158).

Hikmet, Allah için söz konusu olduğunda eşyayı bilmek, onu sağlam bir şekilde yaratmak anlamında; insan için kullanıldığında Allah’ı ve varlıkları bilmek ve hayırlı işler yapmak anlamında kullanılır (İsfahânî, t.y: 127). Bu tanımdan hareketle hikmeti, ilahî ve beşerî olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Bu ayrımı Mâtürîdî’de de görülmektedir (Öğük, 2013: 159). Nitekim O, Allah’ın fiillerinin duyulur âlemdeki hâkimlerin fiilleriyle kıyas edilmesini doğru bulmaz. Çünkü duyulur âlemde hâkimlerin hikmetsiz iş yapma olasılığı her zaman vardır. İnsan, önceden eksik niteliğe sahipken sonradan hikmet sahibi olabilir ya da hikmetin bilgisine her zaman sahip olmayabilir (Mâtürîdî, 2003: 349-350; Mâtürîdî, 2002: 279-280).

Hikmet, kelâm ekollerinde Allah-insan ilişkisini belirleyen anahtar bir kavramdır. Bu bağlamda ekollerin hikmet anlayışları, onların evrene ve hayata bakışlarını da belirlemektedir. Allah’ın hakîm olduğu ve bütün fiillerinin hikmetli olduğu konusunda kelâm ekolleri arasında bir ihtilaf söz konusu değildir (Özervarlı, 1998, 17/512). Ancak mezheplerin hikmeti açıklama şekilleri ve hikmetin tespit edilebilirliğine ilişkin görüşleri kelâm yöntemleri doğrultusunda şekillenmekte ve birbirinden farklılaşmaktadır. Mu’tezile, hikmet mefhumunu şahide kıyas ederek faydalılık bağlamında açıklamakta ve ilahî fiillerde bu faydayı tespit etmeye çalışmaktadır. Eş’arîler bu tavrın tam karşısına konumlanmıştır. Onlar, ilahî fiillerin salt Allah’ın fiilleri olduğu için hikmetli olduğunu savunur ve bu fiillerde fayda ya da başka bir açıklayıcı rasyonel unsur aramaz. Bu iki mezhebin diyalektik karşılaşmasının kısmen dışında kalmayı başaran Mâtürîdîler ise her iki kaygıyı da gözetken bir çözüm denemesi gerçekleştirmiştir. Onlara göre ilahî fiiller akılla anlaşılacak bir boyuta sahiptir ama akıl bu konuda kesin çözüm üretme mercii değildir (Cansız, 2023: 1-20).

Mu’tezile’ye göre hikmet, failine veya bir başkasına fayda sağlayan fiildir; yani insanın faydasına olan fiiller hikmettir. Mu’tezile’nin hikmet teorisi adl meselesine yaklaşımı ile yakından ilgilidir. Adalet ilkesi,

Allah'ın hiçbir kabih fiili yapmayacağı iddiasını savunmaktadır. Bu iddia, tüm ilahî fiillerin hikmetli olduğu düşüncesini de içerir (Kâdî Abdülcebbar, 1958: 48-51). Hikmet, Mu'tezililerce hasen bir yön içeren faydalı ya da zararlı fiil olarak tanımlanmaktadır (Kâdî Abdülcebbar, 1958: 48). Eş'ariler de tüm ilahî fiillerin hasen ve hikmetli olduğunu kabul eder (Cansız, 2023: 8). Onlara göre hikmet, failin maksadına uygun olarak gerçekleşen fiildir; yani insanın faydasına veya zararına olup olmadığına bakılmaksızın, Allah'ın iradesine uygun olarak gerçekleşen fiil hikmettir (İbn Fûrek, 2005:142).

Mâtürîdî düşüncede hikmet, övülmeye değer sonuç üreten fiildir ve ilâhî fiillerin tümü hikmetlidir (Nesefî, 2004: 2/505; Sâbûnî, 1979: 133-134; Yüksel, 1988: 47). Mâtürîdî, düşünce sistemini neredeyse bütünüyle hikmet kavramı üzerine oturtmuştur diyebiliriz. Ona göre hikmet, isabettir; yani her şeyi yerli yerine koymak, her hak sahibine hakkını vermek ve hiç kimseye haksızlık yapmamak demektir (Mâtürîdî, 2003: 61). Allah, kendisini hakîm olarak tanıtmaktadır. Dolayısıyla Allah'ın eylemleri hikmetsiz olamaz. Çünkü hikmete aykırı bir iş, ya öznenin hikmeti bilmeyişi ya da bir ihtiyacını gidermeye çalışması nedeniyle meydana gelir. Allah bilgisiz ve muhtaç olmayacağına göre, Allah'ın eylemleri hikmetsizlikle nitelenemez (Mâtürîdî, 2003: 151, 175). Mâtürîdî'ye göre, istidlal yöntemiyle hikmetleri anlamak mümkündür (Mâtürîdî, 2003: 17). Dolayısıyla, hikmeti kavramak için çaba göstermek gerekir. Her ne kadar insan aklının hikmeti kavramada aciz kaldığı durumlar olsa da (Mâtürîdî, 2003: 179) eğitim kabul eden, yararı-zararı bilen, delillerden hareketle duyu ötesi ile ilgili konularda akıl yürütebilen bir varlık olan insanın (Mâtürîdî, 2003: 156) Allah'ın yarattığı her şeyde mutlaka bir hikmet bulunduğu bilgisinden ve bir fiili hikmetli kılan niteliklerden hareketle bazı sonuçlara varması mümkündür (Mâtürîdî, 2003: 579, 581, 583, 584). Allah, emir ve yasaklarını zatının yüceltilmesine teşvik ve onun hafife alınmasından uzaklaştırma hikmetiyle vaz etmiştir ve bu yolla nimete teşekkür edilmesini istemiştir (Mâtürîdî, 2003: 156-157). Öte yandan, Allah, kendisi, hikmete uygun davranır; O'nun hikmete uygun davranması demek, hiçbir şeyi boşuna yaratmaması, her şeyi yerli yerine koyarak, sağlam, adaletli, yararlı ve güzel bir şekilde yaratmasıdır (Pessagno, 1996: 431).

Mâtürîdî'ye göre, kâinatı ve insanı yaratan Allah'ın emir ve yasaklarının, mükâfat ve cezasının olmadığı bir durumda yaratılışın hiçbir amacı kalmaz. Bu durumda kâinat boş yere yaratılmış olur. Oysaki fiillerinin sonucu bu şekilde amaçsız olan bir varlık "hakîm" niteliğinden yoksun demektir. Fakat Allah hakîmdir. Allah'ın hakîm oluşunun delilleri ise âlemin kendisinde vardır. Nitekim Allah Teâlâ kendi birliğini, kudret ve otoritesinin büyüklüğünü ortaya koyan delilleri yarattığı âleme yerleştirmiştir. Bu deliller O'nun hakîm bir Tanrı olduğunu kanıtlamaktadır. Hakîm niteliğine sahip olanın hikmetsiz bir iş yapması düşünülemez (Mâtürîdî, 2003: 152; Mâtürîdî, 2002: 123).

Mâtürîdî'nin hikmet anlayışı açısından baktığımızda, evrenin yaratılış hikmeti ile insanın yaratılış hikmeti arasında doğrudan bir ilişki olduğunu görüyoruz. O, evrenin yaratılış hikmetini beyan eden “O, yeryüzündeki her şeyi sizin için yaratmıştır” (Bakara 2/29) ayetini, “sizi imtihan etme aracı olarak yaratmıştır”, şeklinde tevil ederek insanın yaratılış hikmetine işaret eder (Mâtürîdî, 2015: 1/98) ve konuyu değişik açılardan ele alarak düşüncesini temellendirmeye çalışır. Şöyle ki: İnsanın sırf yok edilmek üzere yaratılmış olması anlamsız ve saçmadır; yaratılmasında mutlaka bir âkıbet amaçlanmış olmalıdır. Mâtürîdî, “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?” (Mü'minûn 23/115) ayetini yorumlarken bina örneğini verir. Ona göre bir binanın herhangi bir fayda amaçlanmadan, sırf yıkılmak üzere yapılması ne kadar anlamsız ve saçmaysa, Allah'ın da insanları hedeflenen bir netice ve amaçlanan çeşitli faydalar gözetmeksizin, sırf yok etmek amacıyla yaratması o kadar anlamsız ve saçmadır. Yine, “O (Allah) ki, göklerde ve yerde bulunan

her şeyi kendi katından (bir lütuf olmak üzere) size boyun eğdirmiştir” (Câsiye 45/13) ayetini izah ederken; Allah’ın bütün bu nimetleri insan için yaratıp da ardından buna karşı şükretmeleri için insanları imtihan etmemesinin ve onlara birtakım emir ve yasaklar yükleyerek sorumlu tutmamasının düşünülemeyeceğini söyler (Arslan, 2009: 11). O halde, en güzel şekilde yaratılan insanoğlunun yeryüzünde var oluş sebebi imtihandır. İnsanın dışındaki varlıkların yaratılış sebebi ise insandır. Çünkü Allah yeryüzündeki canlı ve cansız her şeyi insanın hizmetine vermiştir (Mâtürîdî, 2003: 222-224; Mâtürîdî, 2002: 272-274; Mâtürîdî, 2005: 5/370; Mâtürîdî, 2015: 5/398). Yani insan dışındaki yaratılmışlar, insan için var edilmiştir (Mâtürîdî, 2005: 2/513; Mâtürîdî, 2015: 2/568). Onların varlığının anlamı insanın varlığıyla bağlantılı olmakta, insanın yaratılışı da imtihanla anlam kazanmaktadır. Zira Allah bütün insanları imtihan edilmek üzere yaratmıştır.

Görüldüğü gibi imtihan, Mâtürîdî’nin düşünce bütünlüğünü şekillendiren ve ona yön veren en önemli kavramlardan biridir. Öyle ki, imtihan kâinattaki her varlığa anlamını vermekte ve bu açıdan varoluşsal bir değer taşımaktadır. Mâtürîdî’nin kendi ifadesine göre imtihan, içinde yaşadığımız bu dünyanın bir adıdır; dünya, "dârü'l-mihne"dir. Çünkü dünya üzerinde yaşayan insanlar bu dünyada imtihan edilmektedirler (Alper, 2009: 151-152). İmtihan birtakım emirler ve yasaklarla olur. Yani, emir ve yasaklara bağlı olarak özendirme (tergîb) ve sakındırma (terhîb) amacıyla va'd ve va'id devreye girer. Emirler ve yasaklara göre bir hayat sürme konusunda va'd ve va'idin önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır. Hatta insanın bu dünyadaki yaptıklarına karşılık âhirette göreceği mükâfat ve ceza olmadığı bir durumda, insanoğlunu söz konusu emirlere ve yasaklara uymaya yöneltecek bir teşvik bulunamaz. Nitekim âhirette mükâfat ve ceza olmasaydı nihaî planda emre uymanın uyana bir faydası, isyanın da isyan edene bir zararı bulunmayacağından emir ve nehyin anlamı kalmazdı (Mâtürîdî, 2003: 157-158; Mâtürîdî, 2002: 127-128). Böylece, imtihandan bahsetmek söz konusu olmazdı. Emir ve yasaklar, insanlara emredilen şeylere teşvik, yasaklanan şeylerden kaçınmayı sağlamak amacıyla da mükâfat ve cezayı getirmektedir. Elbette mükâfat ve cezanın varlığını sadece özendirme ve sakındırma ilkeleriyle açıklamak yeterli değildir. Emir ve yasakların teşvik ve caydırıcılık etkisi bulunmakla birlikte hem akıl hem de hikmet açısından, dost ve düşmanın, iyi ve kötünün birbirinden ayrılması bir gerekliliktir. Çünkü akıl ve hikmet, iyiye ve kötüye ayrı karşılık vermeyi gerektirir. Bu durumda âhîret hayatı ve ona bağlı olarak mükâfat ve ceza gerekli olmaktadır (Alper, 2009: 155).

Öyle anlaşıyor ki Mâtürîdî’nin hikmet felsefesi çerçevesinde insan, mutlu bir akıbet için bu dünyada imtihan edilecek, bu imtihan bir kısım emir ve yasaklar ile gerçekleşecektir. İmtihan, doğası gereği mükâfat ya da ceza ile sonuçlanacaktır. Sonucu bir yandan teşvik edici, bir yandan da sakındırıcı olan imtihan dünyasında insan, emir ve yasaklar uyarınca yaşamaya gayret ederse hem bu dünyada hem de ahîret yurdunda mutlu olacaktır. Hülâsa Mâtürîdî, mükâfat ve cezayı hikmet ve imtihan olgusuyla temellendirmektedir. Onun mükâfat veya cezayı kaçınılmaz âkıbet olarak ortaya koymasına dayanak olarak gördüğü temel noktalardan biri insanın yaratılışındaki hikmetlerdir. İnsanın gerek fiziksel ve biyolojik yapısı gerekse düşünsel bir kapasiteyle yaratılmış olması, bunlara bağlı olarak sorumlu ve eylemlerinde özgür bir varlık oluşu, nihâî olarak mükâfat veya ceza açısından bazı hikmetler barındırmaktadır. Aşağıda, Mâtürîdî açısından bu hikmetlere değinilecektir.

2. İnsanın Fiziksel ve Biyolojik Yapısındaki Hikmetler

Mâtürîdî’ye göre evrenin bir parçası olan insanın, tıpkı evren gibi, sırf yok edilmek üzere yaratılmış olmasının anlamsız olduğunu, bu nedenle insanın yaratılışında kesinlikle bir son (âkıbet) amaçlanmış olması gerektiğini yukarıda belirtmiştik. Elbette Mâtürîdî’nin insanın yaratılışıyla ilgili olarak yaptığı bu değerlendirmeler nihaî hikmettir. Ancak insanın yaratılışında daha pek çok hikmetten bahsedilebilir (Arslan,

2017: 559). İnsanın sahip olduğu bir takım fizyolojik ve biyolojik yetenek ve donanımların da birtakım hikmetler gözetilerek verildiğini görüyoruz.

Mâtürîdî'nin açıklamalarına göre, insan bedeninin güzel, sağlam ve eşyayı kullanım açısından uygun ve yerinde yaratılmasının birtakım hikmetleri vardır. Nitekim O, “Biz insanı en güzel bir biçimde yaratmışızdır” (Tîn 95/4) ayetinin birkaç şekilde yorumlanabileceğini dile getirir ve şöyle açıklar: İlk olarak, Allah insanı duyularla algıladığımız, baş gözüyle gördüğümüz en güzel şekilde yaratmıştır. İkincisi, ahsen-i takvîm, “ahkem-i takvîm ve etkanehû”, yani tüm organları yerli yerinde ve sağlam şekilde yaratılmıştır. Allah, insanları kendilerine öğrettiği bilgi yolları ve çareler sayesinde nesnelerin tamamını faydaları için kullanabilecekleri imkân ve kabiliyette yaratmıştır. Üçüncü olarak, Allah insanı kendi vahdaniyetine ve ilahlığına delil olmak üzere en güzel bir biçimde ve kusursuz bir şekilde yaratmıştır. Onları temyiz ehli ve bilgi sahibi kılmıştır ki böylece her türlü itaat yolunda hayırlı işlerde başarılı olabilirler ve bu yolla sonsuz sevap kazanırlar ve başka varlıkların sahip olmadığı büyük saygınlığı hak edebilirler (Mâtürîdî, 2005: 17/264-265; Mâtürîdî, 2015: 17/285-286). İnsan, estetik açıdan kendi yaratılışının ne kadar güzel olduğunu farkındadır. Dolayısıyla hiçbir insan başka bir şekilde yaratılmış olmayı istemez. Bu da gösteriyor ki onun yaratılışı en güzel şekildedir. Ayrıca Allah, insanı güzellikleri ve çirkinlikleri bilebilecek bir yetenekle yaratmıştır; böylece o, neyin hikmet neyin sefihlik olduğunu bilir, aralarını ayırt edebilir, yararlıyı zararlıdan ayırabilir. Allah, gökleri ve yerleri insanın emrine boyun eğdirmiştir, onu başka varlıkların hizmetine vermemiştir (Mâtürîdî, 2005: 17/92; Mâtürîdî, 2015: 17/103-104).

Mâtürîdî'ye göre, Allah insana dünyadayken hayatı ve ahireti idrak etmeleri için göz ve kulak gibi organlar vermiştir. Nitekim Allah, yaşarken bu organları kullanarak hayatı idrak etmeye gayret etmeyen kişilere vermiş olduğu kulak ve gözü yok saymış, yani onları körler ve sağırlar olarak nitelendirmiştir. Kulak, göz ve hayat insanlara hem dünya hem de ahiret hayatları için verilmiştir. Dünyada ihtiyaçlarını dile getirmeleri ve birbirlerinin ihtiyaçlarını anlamaları için onlara dil de verilmiştir. Kulak ve göz de onların hem dünyada birbirlerinin ihtiyaçlarını anlamaları ve hem de ezeli varlığı idrak etmeleri içindir. İşte onlar bu organlardan gereği gibi yararlanmayınca, Allah da bu organları yok saymakta ve onları kör, sağır ve dilsiz diye isimlendirmektedir. Bu bağlamda Mâtürîdî'ye göre, hayat iki çeşittir; biri mükteseb hayat ki bu hayatı kişi hidayet ve itaatleriyle kazanır. Diğer yaratılmış (münşe'et) hayattır ki bu cesetlerin hayatıdır. İnkâr edenlerin mükteseb hayatı yoktur, onlar ceset hayatı yaşarlar. Müminler ise her iki hayata da sahiptirler. Allah, herkese kendi kazandıklarına göre isim verir; mümin temiz işler yapmış ve bu ismi almıştır, kâfir de çirkin fiileri karşılığında bu ismi almıştır (Mâtürîdî, 2005: 5/56-57; Mâtürîdî, 2015: 5/70-71).

Allah insanı bütün organlarını kullanabilecek şekilde yaratmıştır. İnsan, hareket kabiliyeti olan eklemeleriyle eşyayı tutar, bırakır, alır, verir; farklı hallere bürünür ve çeşitli eylemlerde bulunur. İnsanın fiziksel donanımı, bütün bu organlar ibadette (ve itaatte) kullanılması için olmasaydı, fizyolojik yapısındaki yapabilme ve faydalanma gücü dört ayaklı hayvanlardaki ve kuşlardaki gibi sınırlı kalırdı. Buradan anlaşıyor ki, insanın bu şekilde özel yaratılmış olmasının hikmeti, Allah'a kulluk etmektir. (Mâtürîdî, 2021: 200).

“O Rabb'in ki seni yarattı, seni insan olarak şekillendirdi ve seni dengeledi” (İnfîrâr 82/7) ayetinde Mâtürîdî'ye göre, Allah insana şükür görevini yerine getirmesi için nasıl bir nimet verdiğini hatırlatıyor. Allah, insanı iki el, iki ayak, işitme ve görme duyularıyla yaratmak suretiyle düzenleyip şekillendirdi. Ellerin birbirine eşit olması demek birini diğerinden daha uzun kılmaması, aynı şekilde ayaklarını da birbirine eşit yaratması demektir. Bütün bunları beyan etmekteki gayesi, yaratmasının boş ve anlamsız olmadığını göstermektir. Allah, insanlara birtakım emirler ve yasaklar getirmek, peygamberler göndermek, kitaplar

indirmek için onları yarattı ve bunların gereği ile de onları ilzam edip itaat etmelerini gerekli kıldı, itaatten yüz çevirmeleri halinde de cezalandırılmalarını takdir etti (Mâtürîdî, 2005: 17/91; Mâtürîdî, 2015: 17/102). Mâtürîdî’ye göre, insanın bu şekilde yaratılması, çeşitli itaatler/ibadetler vasıtasıyla hayırlara; bu hayırlar vasıtasıyla da büyük bir mükâfata ve başka varlıklarda bulunmayan kıymet ve değerlere kavuşması içindir (Arslan, 2017: 559). Böylece, Mâtürîdî’nin de ifade ettiği gibi, insanın kendisinin de memnun kaldığı bir beden ve görünüşle yaratılmış ve pek çok yetenekle donatılmış olması onun özel bir varlık olduğunu göstermektedir. Bu özel varlığın yaratılışı da özeldir. İnsan varlığının özel olması, onun imtihan edilmek suretiyle sorumlu (teklif) kılınması anlamına gelmektedir. İnsana sorumluluk yükleyebilmek için, daha doğrusu, insanı sınava tabi tutarak ondan bir şeyler yapmasını bekleyebilmek için, bu sorumluluğu yerine getirebileceği birtakım imkânların verilmiş olması gerekir. Bir kişiden şu noktadan bu noktaya yürümesini isteyebilmeniz için o kişinin ayağının olması gerekir; ayağı olmayan kişiden bunu isteyemezsiniz. Mükellef olmayı ve fiil yapabilmeyi mümkün kılan akıl, kudret ve alet gibi insanın eylemde bulunabilmesini sağlayacak her şey Mu’tezile terminolojisinde temkin olarak ifade edilir. Mükellefin kendisine teklif edileni yapmasına imkân tanıyacak her şey temkindir (Maraz, 2017: 86). Bir bütün olarak bakıldığında insanın iradesine bağlı gerçekleşen bir fiilin oluşumunda üç unsurun/aşamanın bulunduğunu görmek mümkündür. Bu üç unsurun birincisi insanın istemesi yani iradesini ortaya koyması, ikincisi insanın gücünün yeterli olması (istitaat/kudret), üçüncüsü ise Allah’ın o fiili yaratmasıdır (Karadaş, 2018: 410). Bu başlık altında bizim odaklanacağımız husus ikinci aşamadır; yani mükellefe sorumluluk verebilmek için ve mükelleften bir fiili gerçekleştirmesini istemek için fiili gerçekleştirecek imkân ve şartların insanda önceden hazır olması gerekir. Bu imkân ve şartlar Mâtürîdî ve takipçileri tarafından istitaat olarak ifade edilmektedir. Mâtürîdî’ye göre, istitaat fiili yapmaya gücü yetmektir. Bundan maksat, vücut organlarının sağlıklı olmasına (selâmetü’l-esbâb) bağlı olan kudrettir (Mâtürîdî, 2005: 2/371; Mâtürîdî, 2015: 2/410-411). Kelâm ilminde istitaat, hem insanın fiil işleme yeterliliği ve nesne ve hadiselerle ilişkin şartların uygun olması anlamında hem de fiilin kendisiyle gerçekleştirildiği güç manasında kullanılır. Mâtürîdî kelimelerine göre, insanın fiili yapma veya terk etme imkanına sahip olması, fiile yönelik güce sahip olduğunun delilidir. Çünkü fiil ancak kudret vasıtası ile gerçekleştirilebilir (Ünverdi, 2009: 429-430). İnsanın organlarının ve duyularının Allah’ın kendisinden istediği eylemleri yapabilecek nitelik ve yeterlilikte, dengeli ve düzenli bir şekilde yaratılmış olması (kudret/selâmetü’l-esbâb ve’l-âlât) ona teklifte bulunulmasının ontolojik gerekçesini oluşturmakta; bu teklifin neticesine göre insanın mükâfat veya cezaya muhatap olmasını sağlamaktadır.

İnsanın, fiillerinden sorumlu ve yükümlü olabilmesi için bedensel ve zihinsel açıdan gelişmiş olması gerekir. Zihinsel donanımı bir sonraki başlıkta ele alacağız. Ancak burada zihinsel yeterliliğin bedensel yeterliliğe bağlı olduğunu da söylememiz gerekir. Bedensel gelişme veya yeterlilik, teklif nesnelerinin yerine getirilmesi ve zihinsel gelişmenin kendine bağlı olması, dolayısıyla sorumluluk açısından gereklidir. Çünkü şer’î teklifler içerisinde bedenın kullanılması sonucu yerine getirilmesi gerekli ibadetler yer almaktadır. Örneğin, namaz, oruç gibi pratik içeren teklifler, bedenın organlarının bu ibadetlere özgü birtakım hareketleri ile yerine getirilebilir (Yar, 2017: 131).

3. Akıllı ve Düşünen Bir Varlık Olmasındaki Hikmetler

Mâtürîdî’ye göre akıl, insana verilen büyük bir ilahî lütuf olup aynı zamanda insanda bulunan “en aziz şey”dir (Oral, 2015: 152). Mâtürîdî’ye göre, akıl gerek dinin anlaşılmasında gerekse günlük hayatta çok önemli görevler üstlenir (Arslan, 2017: 560). Nitekim O, Kitâbu’t-tevhîd’in başında din hakkında bilgi edinmenin iki yolunun nakil ve akıl olduğunu ifade etmektedir (Mâtürîdî, 2021: 22). Mâtürîdî, aklın birinci ve en önemli

görevinin Allah'ı tanımak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca akıl, evrendeki hikmetleri araştırmak, dinin gerekliliğini kavramak, bilgi elde etmek ve elde edilen bilginin doğruluğunu denetlemek, eşyayı yönetmek ve tasnif etmek, problem ve şüpheleri çözüme kavuşturmak, iyi ve kötüyü ayırt etmek gibi dinî ve dünyevî işlevleri yürütür (Arslan, 2017: 560).

Akıl, olayları anlayıp yorumlamak, onlardan ders çıkarmak, varlıklar arasındaki ilişki ve ilintileri tefekkür etmek hikmetiyle yaratılmıştır. Diğer bir deyişle, aklın yaratılış hikmeti dünya ve âhiret ile alakalı şeyleri düşünüp anlamaktır. Allah'ı, O'nun fiillerini ve âlemdeki hikmetini anlamaya çalışmak ve onları şükretmeye vesile yapmaktır. Allah, akli yalnızca insana verdiği için, insanın varlıklar üzerinde tefekkür etmesini ve bu yolla kendisini tanımasını da sadece ona emretmiştir. Mâtürîdî, aklın gerçek bilgiyi veremeyeceğini iddia edenlerin bile akli kullanmadan kendi düşüncelerini ispatlayamadıklarını söylemektedir (Oral, 2015: 152). Akıl, insana, gerçeği ve ebedî olanı anlaması için verilmiştir. Akıl insana mükâfat ya da cezanın gerçekleşeceği akıbeti anlaması için değil de sadece bu dünyayı anlaması için verilmiş olsaydı bu kadarı hayvanlarda da vardır. Nitekim hayvanlar, tabiatları gereği, kendilerine zararlı veya faydalı olanı, alınması veya sakınılması gereken şeyleri bilirler. Dolayısıyla kendisine akıl nimeti verilen kişiye bu nimet, sadece hayvanların da idrak ettiği şeyi anlaması için verilmiş olamaz (Mâtürîdî, 2005: 5/57; Mâtürîdî, 2015: 5/70-71).

Mâtürîdî'ye göre akıl, sadece müşahade ve habere dayalı bilgi elde etmede söz sahibi değil aynı zamanda duyu ötesi âlemde de etkindir. Ancak burada duyulur âlemde elde edilen veriler akla daha ötesi hakkında bilgi üretebilmesi için yardımcı olmaktadır. Akıl, algılanan ve anlaşılabilen müşâhede âleminden edinilen verileri kullanarak, anlamakta âciz kaldığı, kendisini aşan konularda istidlâl etmektedir. Meselâ, âhiretteki mükâfat ve azap aslında aklın idrak alanı dışındadır. Ancak akıl, orada yaşanacakları, bu dünyadaki lezzetler ve eziyetlerle karşılaştırarak anlaşılır kılabilir (Alper, 2009: 79).

İslâm kelâm düşüncesinde akıl, insanı diğer varlıklardan üstün kılan onun ayırt edici özelliğidir. Akıl, din karşısında insanı sorumlu kılan yeteneğidir. Bu özelliğiyle akıl, insanın iradesini ve özgürlüğünü anlamlı kılar ve onu sorumluluk altına sokar (Evkuran, 2019: 114). Mâtürîdî, akli dinin anlaşılması için vazgeçilmez bir araç olarak görmektedir. O gerek inanç esaslarını temellendirmede gerekse hayatın diğer alanlarında akla büyük değer vermekte, bu noktada aklın üstlendiği görevleri her fırsatta ele almaktadır. Hemen Kitabı't-Tevhîd'in başında, dinin öğrenilmesinde başvurulacak temel araçlardan birinin nakil, diğerinin akıl olduğunu belirtmektedir. Mâtürîdî, aklın, her iyi ve güzel olanı iyi ve güzel olarak; her kötü ve çirkin olanı kötü ve çirkin olarak algılama yeteneğine sahip olduğunu ifade etmektedir (Mâtürîdî, 2003: 157). O, yaratıcıyı tanımak, yaratılmış tüm varlıkların yaratılış hikmetini ve dinin gerekliliğini kavramak, bilgilerin doğruluğunu test etmek, nesneleri sınıflandırmak ve eşyayı yönetmek, şüpheleri yok etmek ve problemleri çözmek, iyi-kötü arasında ayırım yapmak gibi aklın görev ve etki alanının ne kadar geniş olduğunu her vesileyle açıklama gereği duymaktadır (Arslan, 2024: 98-106).

Kelâm ekollerinin akla tanıdıkları yetki konusunda durdukları yeri görmek, kendisine din/tebliğ ulaşmamış bir bireyin sorumluluğu üzerinde ortaya koydukları görüşler üzerinden mümkün olabilir. Sözü uzatmadan, Mâtürîdî geleneğin, İmam Ebu Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'den beri bu konudaki genel yaklaşımlarını koruya geldiklerini söyleyebiliriz (Evkuran, 2019: 115). Nedir onların hakim düşüncesi? Kendisine bir peygamber ya da din ulaşmamış bir kimse, tevhîd inancına ulaşmakla sorumludur. Bu sav, aklın başka bir yardımcı olmaksızın evrenin yaratıldığı ve bir Yaratıcı'nın bulunduğu inancına ulaşabilecek bir yeteneğe sahip olduğu ilkesiyle temellendirilmiştir (Nesefî, 2000: 64-65). Bu ilke gereği insan, içinde yaşadığı evreni, varlıkları,

çevresini ve kendisini gözlemlediğinde bir takım temel bilgilere ulaşır. Bu bilgiler üzerinde düşünür ve çıkarımlarda bulunur, böylece evreni yoktan var eden, kudret, irade ve bilgi sahibi bir yaratıcının varlığına ulaşır. Bu sonuç, insanın sorumluluğunu doğurur. Yani akıl varsa, din olmasa bile sorumluluk vardır; akıl yoksa, din olsa bile sorumluluk yoktur. Kısacası Mâtürîdî’ye göre, insanın akıllı ve düşünen bir varlık olması, bunun yanında imtihan için yaratılmış olması ile sorumlu tutulmuş olması, dolayısıyla da mükâfat ve cezaya muhatap kılınışı arasında hikmetli bir ilişki vardır. O halde insanın sorumlu bir varlık olarak yaratılmasındaki hikmetlerin neler olduğu da ortaya konulmalıdır.

4. Sorumlu Bir Varlık Olarak Yaratılmasındaki Hikmetler

İnsan, diğer varlıklardan farklı olarak, birtakım sorumluluklar yüklenmiş bir varlıktır. En başta insanın yaratılış amacı, ayette (Zâriyât 51/56) de belirtildiği üzere, Allah’a kulluk etmektir. En başat sorumluluk kulluktur. Nitekim Mâtürîdî, söz konusu ayeti yorumlarken buna işaret etmektedir. Allah, insana iyinin iyi, kötünün kötü olduğunu bilme; bünyesine yerleştirilen temyiz gücü ve bilgi elde etme araçları sayesinde yapması ya da sakınması gereken fiilleri ayırt edebilme yeteneği vermiştir. Bütün bunların karşılığında Allah, insanı başıboş bırakmak ve kendi haline terk etmek için yaratmamıştır. Bilakis kulluk etmesi ve verdiği nimetlere karşı şükür görevini yerine getirip getirmedigini imtihan etmek için yaratmıştır. Çünkü hikmet bunu gerektirir. Zira insanın başıboş bırakılmaması gerekir. Mâtürîdî’ye göre, söz konusu ayet şöyle de anlaşılabilir: Allah insanı, ancak emir ve yasakla, vâ’d ve va’idle ve bunların gereği olan fiilleri yapmak üzere imtihan edilmeye uygun şekilde yaratmıştır. Çünkü Allah, diğer yaratılanlardan farklı olarak insanın bünyesinde aklı var etmiş; rükû, sücûd, kıyâm ve kuûd gibi her türlü harekete kabiliyetli eklemeler yerleştirmiştir. Bütün bunları insanın yaratılışına, sadece imtihana uygun tarzda olsun diye değil, imtihan edilen insanın menfaatine elverişli olması için de koymuştur (Mâtürîdî, 2005: 14/156-157; Mâtürîdî, 2015: 14/180).

İnsana yüklenen sorumluluğun sağlam bir temelini/gereğinin olması gerekir. Çünkü sorumluluğun ortaya çıkaracağı sonuç her iki taraf açısından bağlayıcı olacaktır. Mâtürîdî’ye göre, insanın sorumluluğunun (teklîf) temeli, bir eylemi yapma (iktisâb) gücü değil aksine o eylemi özgürce seçme (ihtiyâr) ve yapma (iktisâb) gücüne sahip oluşudur. Bu iki yeti, rasyonel bir varlık olması hasebiyle insana bahşedilen yetilerdir. Aynı zamanda bu yetiler insanın sorumlu ve sorgulanabilir varlık olmasını sağlayan yetilerdir (Düzgün, 2018: 38). İnsan, irade sahibi olduğu için mükelleftir. Bu irade ona yaratılıştan verilmiştir. İnsan bu iradesiyle fiil işler. Kısaca ifade etmek gerekirse, Mâtürîdî’nin teklif teolojisinin özü “kesb teorisi”dir. İnsan fiillerinde “iki yön” kabul eden Mâtürîdî’ye göre, fiil yaratma açısından Allah’a, kesb açısından insana aittir. Kesb, insanın aklını ve iradesini kullanarak gerçekleştirdiği bir süreçtir. İnsanın fiil işleme kararı kesinleşip geri dönülmez bir aşamaya gelince Allah fiili yaratır (Mâtürîdî, 2002: 287-288; Pezdevî, 1980: 153-159). İşte insan, aklının rehberliğiyle iradesini devreye sokarak fiili yapmaya yönelmesi süreci olan “kesb” ile teklife muhatap olmaktadır ve bu teklifin gereğini yerine getirip getirmediginden hesaba çekilecektir.

Mâtürîdî’nin de ifade ettiği üzere, Allah insanı sorumluluk hissedecek şekilde yaratmış, bu sorumluluğun referansı olmak üzere, onu iyiyi kötünden ayırma kapasitesine sahip (temyîz ehli) kılmış, aklı yeteneğine kötü davranışı (mâ yüzem) çirkin, iyi davranışı (mâ yuhmed) da güzel göstermiş, yine çirkinini güzele tercih etmeyi, yergiye lâyık olanı övülmeye değer bulunana üstün tutmayı kabul edilmez bir davranış olarak insanın aklı donanımına yerleştirmiştir. Bu sebeptendir ki Allah, insanın yapısına yerleştirilen özelliklere ve kendisine lütfedilen özelliklere paralel olarak bir davranışı diğerine tercih etmeye çağırmış ve bunun dışındakilere meyletmeyi bu yapıdaki bilinçli bir varlığın aklın benimseyemeyeceği kadar çirkin göstermiştir. Böylece Allah,

insanı tabiatına zor gelen şeye zevk verici sonucu uğruna tahammül gösteren ve yine aynı amaçla onun külfetlerine katlanan bir konuma getirmiştir. İnsan aklının zorluklara göğüs germeye karşı direneceği gerçeğine bağlı olarak, Cenab-ı Hak mükellefi imtihana tabi tutmuş, bu amaçla güzel davranışlara ve iyi ahlâka teşvik ederek meşru amelleri tercih etmeyi ve meşru olmayanlarından sakınmayı emretmiştir (Mâtürîdî, 2002: 282).

Mâtürîdî düşünce, insanın ihtiyârî eylemlerini ontolojik bir kesin gerçeklik olarak kabul etmektedir. Mâtürîdîler, insanın fiilleri ve sorumluluğu meselesini bu çerçevede çözümlemeye çalışmaktadırlar. Mâtürîdî'ye göre, kula gerçek anlamda irâdî fiil nispet etmek gerekir, çünkü insan eylemlerinin gerçek sahibidir. Bu, akıl, nakil ve inkâr edenin gerçeğe karşı bile bile direnen kimse durumuna düşeceği zaruri bilgi ile sabittir (Mâtürîdî, 2002: 287). Allah, insana bundan dolayı görev ve sorumluluklar yüklemiş ve karşılığında mükâfat ve ceza koymuştur. Eylemde bulunabilmesi için eylem öncesinde ve eylem sırasında insana güç vermiştir. İnsanın eylemi, ona verilmiş olan bu gücün ve yaratılmamış olan cüz'î iradesinin bir sonucudur ve bu insanın sorumluluğunun temelidir (Mâtürîdî, 2002: 288-296). Eyleme yönelen onu seçen ve işleyen insandır. Bu eylemi yaratan ise Allah'tır. Dolayısıyla yaratma açısından fiile etki eden güç Allah'a aittir. Fiil, gerçekleşme (kesb) açısından insana; yaratma açısından Allah'a aittir. Fiildeki bu ortaklık, ayrı ayrı şeylerin sahipliğini kendinde barındıran ve insanın sorumluluğunu ortadan kaldırmayan bir ortaklıktır (Nesefî, 1987: 67-68).

Bunlara ilave olarak insanın halife misyonuyla yaratılmış olması (Bakar 2/30) onun bireysel sorumluluğu yanında toplumsal ve evrensel çapta sorumluluklar taşıdığını da göstermektedir. Nitekim Mâtürîdî, ilgili ayeti yorumlarken “halife” kavramının art arda gelme manasından daha çok bir görev yüklenme anlamının verilmesini tercih etmektedir. Buna göre, yeryüzü insan için bir yerleşim, yaşam ve tekrar dirilme yeri olarak yaratılmıştır. İnsan yeryüzüne yerleşmek ve orayı imar etmekle görevlendirilmiştir. Bu durumda insan, yeryüzünde Allah'ın hükümlerini ve dinini ortaya koymak, yaşamak ve yaşatmak üzere halife tayin edilmiş olabilir (Arslan, 2009: 560).

Öyle anlaşıyor ki Mâtürîdî'nin düşüncesinde, insan kulluk ve imtihan edilme sorumluluğunu yüklenilecek ön donanımlarla yaratılmıştır. Allah, başka varlıklarda bulunmayan bu sorumluluğu insana yüklerken ona özel bir değer verdiğini göstermekte ve bu özel değerın kıymetinin bilinip bilinmemesine göre mükâfat veya ceza ile karşılaşacağını da kendisine sık sık hatırlatmaktadır. Esasen, insanın sorumluluk sahibi bir varlık oluşu, onun irade sahibi oluşuyla birebir ilişkilidir. İradesi olan insan özgürdür; kesbiyle yaptığı bütün eylemlerini özgür bir şekilde yapmaktadır.

5. Özgür Bir Varlık Olarak Yaratılmasındaki Hikmetler

İnsanın özgür bir varlık olmasından kastımız, onun özgür bir iradeye sahip olmasıdır. İnsan iradesi ile ilgili tartışmalar antik Yunan'a kadar gitmekte, tartışmanın temelinde insanın tercih ve eylem özgürlüğünün bulunup bulunmadığı, dolayısıyla eylemlerinin neticesinden sorumlu olup olmadığı yer almaktadır (Işık, 2019: 35). İrade sözlükte istek, dilek, talep, arzu, buyruk, emir, arzulamak, tercih etmek, salıvermek, otlatmak gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak irade, “karşılaşılan seçeneklerden herhangi birini yapma veya yapmamaya karar verme gücü; seçenekler üzerinde düşünme ve belirlenen hedef doğrultusunda birini diğerine/diğerlerine tercih ve tayin etme gücü” şeklinde tanımlanmaktadır (Yeprem, 1984: 27-31).

Evrende meydana gelen her türlü olay ve olgu Tanrı'ya bağlı yasaların zorunlu bir sonucu olarak gören salt determinizmin kökleri Thales (M.Ö. 546)'e kadar uzanır. Bu cebri anlayış İslâm düşünce geleneği içinde hicri birinci asırda yeniden dillendirilmiştir. Cebriyye'nin bakış açısına göre insan, hayatının herhangi bir anına şu veya bu şekilde gerçekten etki edememekte ve değişimin aktif bir parçası olamamaktadır. Böyle bir

yaklaşımın nihaî sonucu, insanın akıl, irade ve kudretinin, peygamber gönderilmesinin, emir ve yasaklar bildirilmesinin ve muhatap kılınmasının ve sonuçta fiilin karşılığında mükafat ve ceza verilmesinin anlamsızlığıdır (Işık, 2019: 35) Bu mutlak kadere bakışın tam karşısında insanı eylemleri konusunda tam yetkin bir tercih ve eylem özgürlüğü sunan Mutezile’ye göre Allah, yegane yaratıcı olmakla birlikte daha doğuştan insana belli bir zaman ve mekân sınırları içinde kendi iradeli fiillerini yaratma imkanı vermiştir. Zira eğer insana bir sorumluluk yükleniyorsa, adalet ve hakkaniyet gereği, ona yüklenen sorumluluğu yerine getirebilecek kapasite verilmiş olmalıdır. Onları insanın kendi fiilinin yaratıcısı olduğu fikrine götüren ikinci önemli saik, Allah’ın sıfatları konusundaki tenzîh anlayışlarıdır. Bu yaklaşım gereği onlar, evren içinde gerçekleşen her olayı sonradan yaratılmış (hâdis) olarak değerlendirdikleri için ilâhî sıfatların zihin dışında gerçekliklerini reddederler. Bu noktadan bakıldığında evren içinde gerçekleşen ve gözlemlerimizle insana ait olduğu görülen bir fiilin Allah’a değil, insana nispet edilmesi gerekir (Karadaş, 2018: 383-384).

Mâtürîdî, bir yandan kula gerçek anlamda tercih (irade) ve eylem (kudret) özgürlüğü tanımış diğer yandan fiilin varlık kazanmasını Allah’ın yaratmasına (halk) bağlamıştır. Böylece bir fiile iki failin gerçek tesiri bulunduğunu (yönler teorisi) söyleyerek özgün bir tutum belirlemiştir (Işık, 2019: 35-36). O’na göre, insan gerçek anlamda fiilin sahibidir. Bu konu nakil ve akılla sabittir ve inkârı mümkün değildir (Mâtürîdî, 2002: 287). Mâtürîdî, seçme ve eyleme özgürlüğünü temellendirirken aklî ve naklî kanıtlar sunmaktadır. Müşahede ve tecrübeye dayalı psikolojik farkındalık önemli bir aklî delildir. İnsan gerek kendini gerekse başkalarını gözlemlediğinde akıl, nefis, irade ve kudret gibi yetilerinin zorunlu fiillerde hiçbir etkisinin bulunmadığını; bununla birlikte ihtiyarî fiillerinde bunların tümünün etkin olduğunu müşahade ve tecrübe etmektedir. Örneğin, hangi anne ve babadan dünyaya geleceğiz, saçımızın ve tırnağımızın uzaması, cinsiyetimiz gibi konularda bir seçeneğimiz veya duruma göre hareket etme imkânımız yoktur. Sağlıklı veya sağlıksız olmak, çalışkan veya tembel olmak, iman veya inkâr etmek, iyiye veya kötüye, yararlıya veya zararlıya, güzele veya çirkine yönelmek gibi konularda ise dileme/seçme ve bu seçimimizi eyleme dönüştürme gücüne sahibiz. Nitekim her mükellef, karşısına çıkan alternatif eylemler arasında baskı ve zorlama olmaksızın tercih yaptığını, eylemini buna göre gerçekleştirdiğini yanılma ihtimali olmayacak şekilde benliğinde hissetmektedir. Kaldı ki insanlar gerçekleştiren eylemin bir yansıması olarak sevinç, memnuniyet, üzüntü, keder, pişmanlık, kendini beğenme, öfkelenme, suçlama, takdir etme, ayıplama gibi psikolojik ve duygusal haller yaşamaktadır. Eğer bireyin fiile gerçek bir etkisi söz konusu olmasaydı böyle bir ruh haline bürünmesi anlamsız olurdu (Işık, 2019:40).

Mâtürîdî’ye göre, kaza ve kader insan özgürlüğü fikri ile uyumsuz değildir. Yine kaza ve kader sadece Allah’ın önbilgisindeki kayda dayandığı için ve Allah’ın bilgisi, nesnesini zorunlu olarak belirlemediği için insana bir zorunluluk ve zorlama getirmez. Allah’ın ezelde bildiği şey, insanın söz konusu eylemi özgürce seçip yapacağıdır. İnsanın yapacağı bu eylemi Tanrı’nın biliyor olması, insandan sorumluluğu kaldıracak bir bilgi değildir. Mâtürîdî’ye göre, Allah’ın fizikî dünyaya taalluk eden ilim ve iradesi ile insana taalluk eden ilim ve iradesi aynı değildir. Allah’ın ilminin iradeli bir varlık olan insana taalluku, mahrum edici/engelleyici bir bilgi ve irade değildir (Düzgün, 2018: 38).

Mâtürîdî, Allah Teâlâ’nın insana emir ve yasaklar yöneltmesini onun özgür oluşu bağlamında değerlendirir. Ona göre insanoğluna emir ve yasakların yöneltilmesi, insanın gerçekleştirdiği fiillerin, işlenme ve elde etme açısından bizzat kendisine ait olduğunun delilidir. Çünkü kendisine ait fiilleri olmayan bir varlığa, emir ve yasakların yöneltilmesi, teklifte bulunulması akıl nazarında çelişkili bir durumdur ve hikmetsiz işler yapmaktan uzak olan Yüce Allah’tan böyle bir şeyin meydana gelmesi imkânsızdır. Aynı şekilde kendi

iradesiyle özgürce karar veremeyen bir varlığa, onun iyi eylemlerinin karşılığında mükâfat, kötü fiillerinin neticesinde ise ceza alacağının bildirilmesinin akıl ve hikmet nazarında abes kabul edileceği açıktır. Zira hakikî manada fiil işleme yetki ve yeteneği olmayan bir kimsenin emir ya da yasağa muhatap olması ve buna bağlı olarak mükâfat veya ceza ile karşılaşması anlamsız ve hikmetten yoksun bir tavidir (Demir, 2019: 182).

İnsana irade (seçme ve yapma/yapmama özgürlüğü) verilmesinin hikmeti, imtihan dünyasında her bir insanın kendi tercihleriyle iman veya küfrü serbest bir şekilde tercih etmesidir. Böylece o, kendi özgür seçimine bağlı olarak mükâfat veya cezayla karşılaşacaktır. İnsanın özgür bir varlık olması ilâhî hikmetin gereğidir. Şayet insan, dileyip seçme ve bu seçime bağlı olarak eyleme özgürlüğüne sahip olmasaydı, teklife muhatap olup sınava tabi tutulamazdı; bu sınavın neticesinde insana, mümin ya da münkir hükmü verilemez ve buna bağlı olarak insan âhirette mükâfât veya ceza ile karşılaşmazdı. Kısacası teklif ve imtihan, insanın özgür oluşuyla anlam kazanmaktadır.

Sonuç

İmam Mâtürîdî'nin mükâfat ve cezanın ontolojik temellerine dair görüşleri, insanın yaratılışındaki bazı hikmetler çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, insanın diğer varlıklardan farklı olarak sahip olduğu özel niteliklerin kendisine bir amaç gözetilerek verildiği görülmektedir. Mâtürîdî'nin hikmet kavramıyla ilişkilendirdiği insanın ontolojik yetkinliği, onu diğer varlıklardan ayrı kılarken, yüklendiği sorumluluk hayatının anlamını ortaya koymaktadır. Mâtürîdî'nin hikmet felsefesi çerçevesinde insan, mutlu bir akıbet için bu dünyada imtihan edilecek, bu imtihan bir takım emir ve yasaklar ile gerçekleşecektir. İmtihan, doğası gereği mükâfat ya da ceza ile sonuçlanacaktır. Sonucu bir yandan teşvik edici, bir yandan da sakındırıcı olan imtihan dünyasında insan, emir ve yasaklar uyarınca yaşamaya gayret ederse hem bu dünyada hem de ahiret yurdunda mutlu olacaktır.

Mâtürîdî'ye göre, fizyolojik ve biyolojik imkânlarıyla, aklını ve iradesini kullanarak özgürce tercihlî eylemler yapabilen insan, amaçsız ve anlamsız yaratılmış olamaz. O, yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilişkiyi ontolojik bir zemine yerleştirirken, insanın anlam ve amaç bakımından özel konumunu "hikmet"le anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Mâtürîdî'ye göre insan, Allah'ın kendisine yüklediği sorumluluğun gereğini yerine getirebilecek bütün yetkinlik ve yeterliliğe sahiptir. Böylece insan gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan sorumluluklarını yerine getirmesi beklenen biri olarak, kendisini bekleyen akıbetin mükâfat veya ceza olacağının bilincinde olmalıdır. Bu sonuç, adalet ve hikmet açısından ontolojik bir zorunluluktur.

İnsan, fiillerinden sorumlu ve yükümlü olabilmesi için bedensel ve zihinsel açıdan gelişmiş olmalıdır. Bedensel gelişme veya yeterlilik, teklif nesnelerinin yerine getirilmesi ve zihinsel gelişmenin kendine bağlı olması dolayısıyla sorumluluk açısından gereklidir. Nitekim Mâtürîdî, aklın her iyi ve güzel olanı iyi ve güzel olarak; her kötü ve çirkin olanı kötü ve çirkin olarak algılama yeteneğine sahip olduğunu ifade ettikten sonra şu önemli ilkeyi tespit etmektedir: Akıl varsa, din olmasa bile sorumluluk vardır; akıl yoksa, din olsa bile sorumluluk yoktur.

Mâtürîdî'ye göre, insanın sorumluluğunun (teklîf) temeli, bir eylemi yapma (iktisâb) gücü değil, aksine o eylemi özgürce seçme (ihtiyâr) ve yapma (iktisâb) gücüne sahip oluşudur. Bu iki yeti, rasyonel bir varlık olması hasebiyle insana bahşedilen yetilerdir ve sorumlu ve sorgulanabilir varlık olmasını sağlayan da bunlardır. İnsana irade (seçme ve yapma/yapmama özgürlüğü) verilmesinin hikmeti, imtihan dünyasında her bir insanın kendi tercihleriyle inanmayı ya da inanmamayı serbest bir şekilde tercih etmesidir. Böylece o, kendi özgür seçimine bağlı olarak mükâfat veya cezayla karşılaşacaktır. İnsanın özgür bir varlık olması ilâhî hikmetin gereğidir. Şayet

insan, dileyip seçme ve bu seçime bağlı olarak eyleme özgürlüğüne sahip olmasaydı, teklife muhatap olup sınava tabi tutulamazdı; bu sınavın neticesinde insana, mümin ya da münkir hükmü verilemez ve buna bağlı olarak insan âhirette mükâfât veya ceza ile karşılaşmazdı. Teklif ve imtihan, insanın özgür oluşuyla anlam kazanmaktadır.

Sonuç olarak, Mâtürîdî’ye göre, yaratılışın anlam ve amacı hikmet kavramıyla açığa çıkmaktadır. İnsan, hikmetli yaratılışına bağlı olarak bu dünyada imtihana tabi tutulmakta ve bu imtihanın sonucuna göre mükâfât veya ceza ile karşılaşmaktadır. Ayrıca, mükâfât ya da ceza salt teşvik ve sakındırma aracı olmayıp, varoluşun anlamını tamamlayan ve insanın yaratılış gayesini gerçekleştirme imkânı sağlayan nihâî hakikattir.

Kaynakça | References

- Alper, H. (2009). *İmam Mâtürîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Arslan, H. (2009). Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti. *Hikmet Yurdu, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı* 2(4), 71-90. <http://dx.doi.org/10.17540/hy.v2i4.64>
- Arslan, H. (2024). *Mâtürîdî'nin Hikmet Tasavvurunda Evren, İnsan ve Din*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Cansız, H. (2023). Kelâmda Hikmet Teorileri ve Hikmet-İlahî Fiil İlişkisi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53(1), 1-15. <https://doi.org/10.51121/akif.2023.29>
- Demir, O.N. (2019). Mâtürîdî'de insan tasavvuru [*Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*]. <https://doi.org/10.15370/maruifd.1196785>
- Düzgün, Ş.A. (2018). Mâtürîdî'de Bireysel Ahlakî Otonomi. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(14), 1-10.
- Evkuran, M. (2019). *İslâm Kelâmında Zihniyetler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Işık, H. (2019). *Mâtürîdî'nin Düşüncesinde İrade Özgürlüğünün Temellendirilmesi*. (Ed.), *İmam Mâtürîdî'nin İzdüşümü içinde*. (35-57. ss.). Ankara: Fecr Yayınları. <http://hdl.handle.net/11469/458>
- İbn Fûrek, E. B.M. (2005). *Mücerredü makâlâtî's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. (thk. Ahmed Abdurrahîm es-Seyyâh). Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.
- İbn Manzûr, E.C.M. (1414). *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kâdî Abdülcebâr, E. (1958). *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl 6 (et-Ta'dîl ve't-tecvîr)*. (thk. Mahmud Muhammed Kasım). Kahire: Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme.
- Karadaş, C. (2018). *İnsan Fiilleri*. (Ed.), *Kelâm içinde* (381-392. ss.). (7. Baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Maraz, H. (2017). *Mu'tezile'de Mükâfat ve Cezayı Temellendirme Yöntemi*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2003). *Kitâbü't-Tevhîd*. (nşr. Bekir Topaloğlu & Muhammed Aruçi). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2005-2011). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. (nşr. Ahmet Vanlıoğlu & Bekir Topaloğlu vd.) (C. 1-17). İstanbul: Mizan Yayınevi.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2002). *Kitâbu't-Tevhîd Tercümesi*. (çev. Bekir Topaloğlu). Ankara: İSAM Yay.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2021). *Kitâbu't-Tevhîd Tevhid İnancının Aklî Temelleri*. (çev. Tahir Uluç). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. (2015-2019). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. (çev. Bekir Topaloğlu & Kemal Sandıkçı). (Ed. Yusuf Şevki Yavuz). İstanbul: Ensar Yayınları.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. (2004). *Tabsıratu'l-edille*. (C. 1-2). (thk. Hüsyin Atay). Ankara: DİB Yayınları.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. (1407/1987). *et-Tevhîd fî usûli'd-dîn*. (thk. Abdülhayy Kâbil). Kahire: Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. (2000). *Bahru'l-Kelâm*. (2. Baskı). (thk. Veliyyüddîn Muhammed Sâlih el-Farfûr). Dımaşk: Mektebetü Dâr-ı Farfûr.
- Oral, O. (2015). Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, 139-158. <https://hdl.handle.net/20.500.12452/8894>
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19721/210811>

- Öğük, E. (2013). *Mâtürîdî’nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. (2. Baskı). Ankara: TDV Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (1998). *Hikmet (Kelâm)*. TDV İslâm Ansiklopedisi (Cilt 17) 511-514. İstanbul: TDV Yayınları.
- Pessagno, J.M. (1996). *Mâtürîdî’ye Göre Akıl ve Dini Tasdik*. (çev. İlhami Güler). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 35, 425-435.
- Pezdevî, Ebu’l-Yüsr. (1980). *Ehl-i Sünnet Akâidi*. (çev. Şerafeddin Gölcük). İstanbul: Kayıhan Yay.
- İsfahânî, R. (t.y). *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*. (thk. Muhammed Seyyid Keylânî). Beyrut: Dâru’l-Marife.
- Sâbûnî, Nûruddin b. Ebu Bekr. (1979). *Mâtürîdiyye Akaidi*. (çev. Bekir Topaloğlu). Ankara: DİB Yayınları.
- Ünverdi, V. (2029). *Kelâmda Kesb Teorileri. Sistematik Kelâm içinde (Ed.)* Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Yar, E. (2017). *Müslüman Kelâmında Teklif ve Sorumluluk* (2. Baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yeprem, M. S. (1984). *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. İstanbul: Marmara Üniveristesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Yüksel, E. (1988). İlâhî Fiillerde Hikmet. *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 43-76.